

СОЦІАЛЬНІ ІДЕЇ ОЛЕКСАНДРА ПОТЕБНІ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ ЕТНОСОЦІОЛОГІЇ І ГЛОБАЛІСТИКИ

Стаття присвячена аналізу соціологічних ідей українського мислителя XIX ст. Олександра Потебні. Аналізуються праці вчених, які вивчали творчість О. Потебні стосовно зв'язку «мова-народ». Викладається зміст теорії нації О. Потебні, розкривається її значення в контексті сучасної етносоціології і глобалістики.

Ключові слова: Олександр Потебня, теорія нації, національна мова, народ, народність, націоналізм, денационалізація, криза ідентичності.

Статья посвящена анализу социологических идей украинского мыслителя XIX ст. Александра Потебни. Анализируются работы ученых, которые изучали творчество А. Потебни относительно связи «язык-народ». Излагается содержание теории нации А. Потебни, раскрывается ее значение в контексте современной этносоциологии и глобалистики.

Ключевые слова: Александр Потебня, теория нации, национальный язык, народ, народность, национализм, денационализация, кризис идентичности.

The article is devoted to the analysis of social ideas of Ukrainian thinker of 19th century Oleksander Potebnya. This article contains analysis of works of scientists, who studied creative work of O. Potebnya concerning the relation «language-nation». The content of O. Potebnya's theory of nation is given, and the significance of this theory in the context of ethnosociology and Global Studies is also revealed in the article.

Key words: Oleksander Potebnya, theory of nation, national language, folk, nationality, nationalism, denationalization, identity crisis.

Постановка проблеми. У сучасній соціологічній літературі можна зустріти різні трактування поняття нації, що пов'язано з різноманітністю підходів дослідників до визначення факторів, які сприяють її становленню. Серед таких факторів називають створення єдиної централізованої держави, природні фактори і т. д. Видатний учений-лінгвіст XIX століття Олександр Опанасович Потебня розробив свою теорію нації, в якій головним фактором національної єдності визначив національну мову.

Аналіз досліджень і публікацій. Досліджуючи наукову спадщину О. Потебні, сучасні науковці не завжди звертають увагу на те, що крім категорій «мова» і «мислення» для нього першорядне значення мають і такі категорії, як «народ», «народність», «нація», «націоналізм», «денационалізація». У той же час, на початку XX ст. була видана низка праць, присвячених дослідженню комплексу ідей О. Потебні стосовно зв'язку «мова-народ». Це праці В. Харциєва, Д. Багалія, К. Чеховича.

Одним із перших вищеназваний аспект у творчості О. Потебні почав досліджувати Д. Багалій. Спочатку, у 1892 р., у «Харківських відомостях» він вміщує статтю, де висловлює думку, що окрім філологічних досліджень дуже

помітний слід О. Потебня залишив у галузі досліджень етнографічних, особливо більш пізніх. Наприклад, у такій на перший погляд спеціальній статті, як рецензія на збірку Головацького, здивований читач відкриває ряд глибоких думок про націоналізм, денационалізацію і т. п. [5, с. 77].

Пізніше, у 1922 р., Д. Багалій друкує роботу «Думки О. Потебні про українську народність» [2], де наводить ідеї вченого про народність взагалі і українську зокрема, що зустрічаємо в його рецензії на збірник галицьких і угорських пісень Я. Головацького і в розвідці «Мова і народність». У 1924 р. Д. Багалій видає свою промову з приводу 32 річниці смерті О. Потебні «Олександр Опанасович Потебня» [3], де дає загальну характеристику життя та творчості цього вченого, а у 1928 – статтю про погляди О. Потебні на роль національної мови в утворенні культури [4], де коротко викладає зміст своєї роботи 1922 р.

У радянські часи теорія нації О. Потебні майже не вивчалася. Лише в 1995 році виходить ґрунтовна праця Ю. Вільчинського «Олександр Потебня як філософ» [5], значна частина якої присвячена аналізу роздумів вченого про зв'язок мови і народу, про націоналізм і денационалізацію. У 1996 році розділ, присвячений соціологічним ідеям О. Потебні, був включений до навчального

посібника «Соціологічна думка в Україні» [6]. Автори підручника зауважують: «Наукова спадщина О. О. Потебні за часів царської і радянської влади висвітлювались досить однобічно. В творчості видатного ученого є такі ідеї та висновки, які були неприйнятні ні для царської імперії, ні для радянського режиму, – вони були досить академічними за формою та нищівно-критичними за змістом, а головне, їх соціально-політична актуальність не зменшувалася, а зростала з історичним часом» [6, с. 262].

Метою статті є викласти зміст теорії нації О. Потебні і розкрити її значення в контексті сучасної етносоціології та глобалістики.

Виклад основного матеріалу. О. Потебня виходив із того, що народ творить свою мову. Мова як квінтесенція культури зумовлює національну свідомість, і ця свідомість, що постає внаслідок розпредмечування об'єктивного змісту культури, завжди виявляється через осмислення й переживання свого історичного минулого. На вищому, теоретичному рівні самосвідомості народу народжується національна ідея.

Поняття «народ» О. Потебня пов'язував не з державною приналежністю чи державною незалежністю, а з певним вищим самостійним національним і культурним життям. Мислитель вважав, що єдність походження і зовнішня схожість типових представників не є головними ознаками народу. Народна єдність також не визначається географічною єдністю території, державною чи релігійною єдністю, схожістю способу життя, їжі, одягу, характеру осель, наукового і художнього розвитку. Найкращим доведенням цього може бути вказівка на відсутність багатьох цих ознак у сучасних розвинених народів. Якщо це так, то єдиною ознакою, за якою можна визначити народ, і водночас обов'язковою умовою існування народу є мовна єдність.

Мову можна розглядати як форму того, що нею може бути позначене. Сама по собі мова є лише натяком на думку, а не її змістом. Вона є знаряддям національної свідомості і, як знаряддя, зумовлює способи розумової роботи, а також певною мірою її досконалість. Думка про залежність розумової продуктивності від мови ще досі недооцінена філософами, філологами і наукознавцями. А народність, на думку О. Потебні, тобто те, що робить певний народ народом, полягає не в тому, що висловлюється, а в тому, як висловлюється.

Поняття «нація» О. Потебня аналізує у двох аспектах: а) як зовнішні прояви нації; б) як «містичне ядро нації». Зовнішніми атрибутами нації є: спільна мова, спільна територія, спільність історико-культурних переживань, бажань і мрій. Аналіз показує, що це не вичерпує основного змісту поняття нація, не розкриває самої суті національної своєрідності, не дає відповіді про ті невидимі підвалини, на яких виростають різні зовнішні прояви національного життя. Ядро нації – це те щось, що живе у підсвідомих глибинах

етносу, а його розвиток – це вже завдання свідомих зусиль окремих осіб. Через активні зусилля назване ядро виходить на поверхню і може стати керівником національних рухів і соціальних процесів у різних сферах суспільного життя. Ті особи, що від цього ядра відпадають, і ті, що з іншої етнічної групи до нього пристають, творять лише побічне і другорядне в житті нації, стримуючи або прискорюючи її розвиток. Об'єктивна своєрідність етносу може вийти з темних глибин підсвідомих бажань та мрій і стати на шлях свідомих зусиль у формі пізнання власної національної своєрідності, у формі ясної культурної або політичної програми.

О. Потебня підкреслював, що духовний розвиток особистості нерозривно пов'язаний із розвитком її мовних здібностей, причому в кожному віці можна визначити певні вимоги, нехтування якими в широких масштабах призводить до повільної деградації цілої нації. Таким чином, інтернаціоналізація обертається тотальною дегенерацією населення.

Цікавими (особливо з погляду на дискусії щодо статусу російської мови в сучасній Україні) виглядають роздуми О. Потебні стосовно двомовності. Мислитель вважав, що надзвичайно шкідливо для загального розвитку змалку вчити дітей чужій мові. Таке вивчення заважає формуванню цілісного світогляду, який «закодований» у національній мові. О. Потебня дійшов висновку, що двомовність, перешкоджаючи повноцінній науковій абстракції, гальмує поступ дитини в шкільній науці. Здорове засвоєння чужих мов повинне впливати з практичних потреб людини, таких як, наприклад, торгівельні відносини. Таких цілей у ранньому віці немає.

Питання багатомовності О. Потебня пов'язує зі своєю концепцією «гігієни думки». На його думку, обов'язком кожної матері є якомога більше розмовляти з дитиною рідною мовою. Саме це буде найліпшою підготовкою до життя, найраціональнішою підготовкою мислителя, вченого чи практичного діяча. Ступінь опанування мови є хоч і не єдиним, але найважливішим показником розумового розвитку дітей і дорослих. Адже чим швидше ми думаємо, тим ширші кола можемо обійняти думкою. Наскільки розумним буде той, хто бажаючи зробити з дитини віртуоза, вчитиме її грати на п'ятьох музичних інструментах одразу? Різні мови – це різні інструменти думки.

О. Потебня піддає критиці аналогію між мовами і друкарськими шрифтами. Якщо б мови були тільки засобами для вираження готової думки, що утворилася поза ними, то їх відмінності можна було б порівняти з відмінностями почерків і шрифтів однієї абетки. Адже для розуміння змісту книги немає різниці, яким шрифтом вона надрукована. Але не таким є відношення між думкою і мовою, якою її висловлюють. Мови тільки тому слугують позначенням думки, що вони є засобами перетворення первісних домовних елементів думки і тому можуть бути названі

засобами її створення. Згідно з дослідженнями О. Потебні, мови відмінні не тільки ступенем своєї зручності для думки, але є і якісно відмінними.

Розглядаючи мови як глибоко відмінні системи прийомів мислення, О. Потебня бачить небезпеку в прагненнях замінити різні мови однією загальнолюдською, адже це призведе до зниження рівня наукової думки. Якщо доступна для людини істина є лише прагненням, то зведення різних напрямів цього прагнення до одного не може стати вирашним варіантом. Тут мислитель порівнює мову із зором. Подібно до того, як найменша заміна в будові ока і діяльності зорових нервів неминує дає інші сприйняття і цим впливає не все світобачення людини, так кожна дрібниця в устрої мови повинна давати без нашого відома свої особливі комбінації елементів думки. Мова неодмінно впливає на зміст думки, і цей вплив нічим іншим замінений бути не може. Люди, як правило, добровільно не відмовляються від своєї мови через несвідомий страх перед спустошенням свідомості.

Нормальний розвиток мови як одного з найголовніших елементів національної свідомості – одна із основних передумов здорового розвитку цілої нації. Мова є своєрідним синтезом усього національного, фокусом бачення нації. Мова ніби оживлює світ, концентрує його енергію, і тому активізація або гальмування національних рухів нерозривно пов'язані з національною мовою. Такий висновок О. Потебні підтверджено фактами соціальних рухів в Україні у 2012 р., пов'язаних із прийняттям закону про регіональні мови.

Дуже актуальними, на нашу думку, є також наступні міркування О. Потебні. Ті нації, котрі втрачають рідну мову і приймають чужу, не мають духовної самостійності, цієї необхідної умови духовного й економічного розвитку взагалі. Такі нації не мають душевної бадьорості, виявляють апатію і млявість, вони не спроможні відстоювати своє право на самостійне життя між іншими націями і тому самим процесом життя засуджені на смерть. Нація тоді перетворюється в населення зі своїми специфічними проблемами і інтересами.

Не випадково, що О. Потебня рішуче засуджував указ 1876 р. про заборону української мови та ввезення українських видань в Україну із-за кордону, різко критикував представників російської нації, які вважали, що перехід українців на російську мову долучить їх до культури та цивілізації. Взагалі денаціоналізація, – вважав О. Потебня, – «зводиться на неповне користування готовими засобами сприймання, засвоювання та впливу; на ослаблення енергії думки; на гидоту пустки, яка витворюється на місці вирваних, але нічим незаступлених, форм свідомості; на ослаблення зв'язку підрастаючих поколінь з дорослими, що заступається лише слабим зв'язком з чужими; на дезорганізацію громадянства; неморальність, спідлення [7, с. 108]».

На думку Д. Багалія, щоб зрозуміти усю сміливість думок О. Потебні, треба згадати про ті

часи, коли вони висловлювалися. Це була доба завзятої боротьби царського самодержавства проти української мови, літератури, доба ганебного указу 1876 р., доба заборони викладання українською мовою навіть у початкових школах, коли і серед української інтелігенції панували думки про непотрібність української мови і культури. З іншого боку, серед самих українців існували такі, хто розумів українську народність як законсервовану сукупність її національних рис (напр. Головацький). Це дає привід О. Потебні розвинути цілу теорію про денаціоналізацію і своє розуміння народності.

О. Потебня вважає неправильним ототожнення народності зі стариною і думку про вади чужої цивілізації. Коли б, каже він, сторонній вплив на народність був сам по собі загибельним, тоді б нові народності зовсім не виникали б. Поняття народності реальне лише відносно минулого, але зміст її може змінюватися, тому що кожна народність здатна до безкінечного розвитку. Ці і подібні думки наводить Д. Багалій із рецензії О. Потебні на збірку Головацького, дає до цих думок свої коментарі, а також аналізує розвідку вченого «Мова і народність», де О. Потебня дає прогноз для майбутнього національних мов, у тому числі української.

Замість того, щоб говорити про загальнолюдську цивілізацію, міркує О. Потебня, треба казати про загальнолюдський елемент у цивілізації. Дивлячись на мови як на вельми різноманітні системи способів думання, ми можемо одержати від передбаченої в майбутньому заміни різних мов однією лише зниження рівня думки. Цивілізація сама по собі не тільки не руйнує народності, а, навпаки, зміцнює її. Д. Багалій робить висновок: «Тут ми бачимо вже не оцінку сучасного автором моменту, а його прозорливе око передбачало той шлях еволюції може на тисячу років, яким повинні будуть йти всі народи взагалі, і український зокрема» [4, с. 6].

Ключова теза, яку формулює О. Потебня стосовно явища денаціоналізації, може бути сформульована таким чином: «Денаціоналізація є фактором деіндивідуалізації людини». І хоча ця думка була сформульована у XIX столітті, вона залишається актуальною і сьогодні, особливо в контексті наукового осмислення розвитку сучасної цивілізації.

Сучасні фахівці в галузі соціальних наук роблять висновок про те, що розвиток глобальних економічних, політико-правових та інформаційних систем веде до ослаблення національних держав і зростанню кризи національної і конфесійної ідентичності. Протягом 1990-х років стало очевидним, що підйом націоналістичних і клерикальних настроїв у сучасному світі багато в чому пов'язаний саме з реакцією традиційних культур на глобальний виклик.

Проблема ідентичності виявилася однією з найбільш актуальних на початку XXI століття [1]. Різноманітні процеси і явища сучасного життя

розглядаються крізь призму понять «криза ідентичності» і «пошук ідентичності». В останні роки обговорення проблем ідентичності стало магістральним напрямом глобалістики – міждисциплінарного наукового напрямку, орієнтованого на аналіз світового порядку.

Існує немало об'єктивних причин для загострення проблеми ідентичності в українському суспільстві. До них належать і наслідки розпаду СРСР, і результати довготривалої політики мультикультуралізму в радянські часи. Сучасне укріплення транснаціональної економіки і міжнародно-правової системи, розвиток світових інформаційних систем знищують звичний простір ідентифікації. Не меншу роль у загостренні кризи ідентичності має складна перебудова соціальної організації українського суспільства. Розмивання національних і культурних кордонів змушує людей усе більш настирливо шукати «власне» соціальне оточення, надавати більшого значення національній приналежності, спільним історичним кореням або політичним міфам.

Подібна проблема є характерною не лише для українського суспільства, вона носить універсальний характер. Пошук ідентичності, тобто спроби ціннісного й культурного самовизначення, розглядається передусім як захисна реакція в умовах глобалізації, а тому трактується як джерело зростаючої соціальної напруги.

Висновки. Отже, криза ідентичності є однією з найбільш складних і вибухонебезпечних глобальних проблем людства. Проблема ідентичності породжена інноваційним характером розвитку інформаційного суспільства, перманентною мінливістю і кліповою фрагментарністю сучасної культури. Сучасна людина вимушена постійно втрачати ідентичність із тим, щоб виробляти її знов і знов. У таких умовах особливої актуальності набувають думки О. Потебні про націю, народність і значення національної мови в житті людини і суспільства. Адже саме вивчення національної мови дає можливість людині долучитися до культури свого народу і сформувати національну ідентичність.

Український учений О. Потебня вважав, що кожен народ має особливий склад думки і свідомості завдяки своїй національній мові. Національна мова становить духовну сутність народу, а світобачення дорівнює мовній картині світу. І хоча О. Потебня жив у XIX сторіччі, його думки є значущими для сучасної науки, у тому числі етносоціології. Вивчення студентами соціологічних ідей О. Потебні в межах курсу історії української соціології не лише сприятиме розумінню витоків вітчизняної етносоціології, а й стимулюватиме формування національної самосвідомості й ідентичності в майбутніх фахівців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г. М. К вопросу о кризисе идентичности в условиях социальных трансформаций [Електронний ресурс] / Г. М. Андреева // Психологические исследования : электрон. науч. журн. – 2011. – № 6 (20). – С. 1. – Режим доступа : <http://psystudy.ru>.
2. Багалій Д. Думки О. О. Потебні про українську народність / Д. Багалій // Бюлетень Редакційного комітету для видання творів О. О. Потебні. – Харків, 1922. – Ч. 1. – С. 48–55.
3. Багалій Д. Олександр Опанасович Потебня: загальна характеристика / Д. Багалій // Червоний шлях. – 1924. – № 4-5. – С. 143–159.
4. Багалій Д. Погляди О. О. Потебні на роллю нацмови в утворенні культури / Д. Багалій // Записки Харківського інституту народної освіти. – 1928. – Т. 3. – С. 5–6.
5. Вільчинський Ю. М. Олександр Потебня як філософ / Юрій Михайлович Вільчинський. – Львів : ЛДУ, 1995. – 128 с.
6. Соціологічна думка в Україні : [навч. посібник] / [М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук, М. О. Молчанов та ін.]. – К. : Заповіт, 1996. – 424 с.
7. Чехович К. Олександр Потебня: український мислитель-лінгвіст / К. Чехович. – Варшава, 1931. – 185 с.

Рецензенти: Гавеля В. Л., д. філос. н., професор;
Лозко Г. С., д. філос. н., професор.

© Рожанська Н. В., 2013

Дата надходження статті до редколегії 15.11.2013 р.

РОЖАНСЬКА Наталя Володимирівна – кандидат соціологічних наук, старший викладач кафедри соціології Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Коло наукових інтересів: соціологія освіти, соціальна філософія.